

Συνέντευξη με τον Bob Jessop

Ε: "Ας αρχίσουμε με μία γενική ερώτηση. Κατα πόσο μπορούμε να πούμε ότι διαθέτουμε μιάν έπαρκή μαρξιστική πολιτική θεωρία — με την έννοια όχι μόνο μιάς θεωρίας του κράτους αλλά και μιάς δεοντολογικής πολιτικής θεωρίας;

Α: Είναι ένα πολύ δύσκολο ερώτημα και κάθε θετική απόκριση πρέπει να προσδιοριστεί προσεκτικά. 'Υπάρχει ασφαλώς μιά ποικιλία θεωρητικών προσεγγίσεων στην ανάλυση του κράτους ως ιστορικού φαινομένου και όρισμένες από αυτές διατείνονται ότι είναι γενικές θεωρίες του κράτους. Προσωπικά θά απέριπτα τή δυνατότητα μιάς γενικής μαρξιστικής θεωρίας του κράτους, καθόσον πιστεύω ότι κάθε απόπειρα να αναπτυχθεί μιά τέτοια θεωρία είναι ασυμβίβαστη με τίς μεθοδολογικές επιταγές και τή θεωρητική πρακτική του ίδιου του Μάρξ. Αυτό δέν σημαίνει ότι δέν μπορούμε να διαμορφώσουμε ένα θεωρητικό πλαίσιο για τήν κατανόηση συγκεκριμένων μορφών κράτους και πολιτικών καθεστώτων ή να επεξεργαστούμε πολιτικές στρατηγικές για τόν μετασχηματισμό του κράτους σέ συγκεκριμένες συγκυρίες.

Πρέπει όμως σέ κάθε περίπτωση να έχουμε σαφή επίγνωση του άντικειμένου μας. "Όσον αφορά τό δεύτερο σκέλος τής ερώτησής σου, τή δεοντολογική διάσταση τής μαρξιστικής πολιτικής θεωρίας, υπάρχουν και εκεί διστάμενες θεωρητικές προσεγγίσεις. Νομίζω πάντως ότι πατάμε σέ στέρεο έδαφος λέγοντας ότι υπάρχει ένα κέντρο βαρύτητας στή μαρξιστική πολιτική θεωρία πού ύπαγορεύει τή στράτευσή μας σ' ένα δημοκρατικό σοσιαλισμό. Τό πρόβλημα, βέβαια, είναι να προσδιοριστεί ή άκριβής θεσμική' δομή ενός τέτοιου δημοκρατικού σοσιαλισμού και να διερευνηθεί τό πώς ή δομή αυτή και ή πορεία πρós αυτή μπορεί να ποικίλλει, σύμφωνα με συγκεκριμένες ιστορικές και έθνικές περιστάσεις. 'Αξίζει, εν προκειμένω, να σημειωθεί ότι ή αναλυτική θεωρία του κράτους και ή δεοντολογική πολιτική θεωρία πρέπει να είναι συμβιβάσιμες, πράγμα πού δέν συμβαίνει πάντοτε με τίς μαρξιστικές πολιτικές αναλύσεις.

Ε: "Ας έπιμείνουμε λίγο στό πρώτο σκέλος τής άπάντησής σου. Ποιά είναι τά θεωρητικά στοιχεία πού μάς παρέχει ό Μάρξ για

τήν ανάλυση του καπιταλιστικού κράτους και πώς ή προσέγγιση του στοιχειοθετεί το αδύνατο μιας γενικής θεωρίας του κράτους; Επίσης, κατά πόσο θεωρείς ότι ή αντίληψη του για το μετακαπιταλιστικό κράτος είναι συμβιβασίμη με τις αναλύσεις του για το κράτος και την καπιταλιστική κοινωνία;

A: 'Ο Μάρξ είχε ασφαλώς πολλές ευκαιρίες να γράψει για το κράτος στις καπιταλιστικές κοινωνίες, τή δυναμική πολιτικών καθεστώτων, τή φύση δημοκρατικών και εκτάκτων μορφών κράτους, τή σχετική αυτόνομη του κράτους, τήν περιοδική του σύμφωνα με διαφορετικά στάδια καπιταλιστικής ανάπτυξης, τις προοπτικές για τή μετάβαση στον σοσιαλισμό του εκλογικού δρόμου ή τής εξέγερσης, καθώς και τή φύση τής πολιτικής στή μετακαπιταλιστική κοινωνία. 'Εξετάζοντας όμως τό έργο του, έχει σημασία να ξεμπλέξουμε τό περισσότερο άφηρημένα και άνθεκτικά στοιχεία των μελετών του από τά μάλλον εφήμερα και συγκυριακά. 'Οφείλουμε επίσης να αναγνωρίσουμε πώς οι ιδέες του μετασηματίστηκαν με τήν πάροδο του χρόνου καθώς πέρασε από τή ριζοσπαστική δημοκρατική θέση τής γιακωβίνικης του νεότητας - όταν θεωρούσε τόν εκδημοκρατισμό ως τό κλειδί για τήν υπέρβαση των αντιφάσεων τής σχέσης μεταξύ κράτους και κοινωνίας των πολιτών - σε μίαν ώριμότερη αντίληψη του καπιταλιστικού κράτους και των μορφών τής μετακαπιταλιστικής πολιτικής οργάνωσης που συναρτά τό θεσμικό ζήτημα με τις ταξικές σχέσεις. Τέλος, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι τό κράτος που αντιμετώπιζε ο Μάρξ ήταν τό κράτος που αντίστοιχοσε στή μεταβατική περίοδο τής επικράτησης του καπιταλισμού (και για να είμαστε ακριβείς, του ανταγωνιστικού καπιταλισμού), κυρίως δηλαδή τό φιλελεύθερο κράτος. Με τήν έννοια αυτή ή έμβέλεια του έργου του είναι σαφώς περιορισμένη, καθώς δεν ζούμε πιά σ' ένα φιλελεύθερο κράτος.

E: Τι ακριβώς έννοεις με τόν όρο φιλελεύθερο κράτος; Δέν έννοεις βέβαια ότι ή Γαλλία του Βοναπάρτη ή ή Γερμανία του Βίσμαρκ ήσαν φιλελεύθερα κράτη - ήσαν, στήν καλύτερη περίπτωση τυπικά δημοκρατικά, συχνά κατασταλτικά και, όσον άφορα τόν οικονομικό τους προσανατολισμό, μάλλον προστατευτικά παρά φιλελεύθερα. 'Ο φιλελευθερισμός τής 'Αγγλίας ή τής 'Ολλανδίας δεν αποτελούσε τήν εξαίρεση και όχι τόν κανόνα;

A: Σ' αυτό, βέβαια, έχεις δίκιο. Αυτό που έννοώ είναι ότι ο Μάρξ δεν αντιμετώπιζε τό παρεμβατικό κράτος όπως τό ξέρουμε σήμερα σ' όλες του τις οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές διαστάσεις. Δεν αντιμετώπιζε αυτό που ο Γκράμσι όνόμαζε «οργανικό κράτος» (*integral state*) ή αυτό που ο Πουλαντζας αποκάλεσε «αυτάρχικό κρατισμό». Θά γίνει ίσως καλύτερα κατανοητό τί έννοώ με τόν όρο «φιλελεύθερο κράτος», άν σταθώ σε τρεις ιδιότητες που δεν είχε. Πρώτον, δεν ήταν ακόμα άμεσα άνεμεμειγμένο στήν οργάνωση τής παραγωγής, στον συντονισμό των συνθηκών εκμετάλλευσης και αξιοποίησης στο πεδίο τής παραγωγής, στήν ενεργοποίηση των αντίρροπων τάσεων στήν πρωτοική τάση του ποσοστού κέρδους, στήν αναπαραγωγή τής εργατικής δύναμης (κράτος κοινωνικής πρόνοιας). Δεύτερον, δεν είχε μιά θεσμική σχέση με τήν οργανωμένη εργασία: τά συνδικάτα και τά κόμματα τής εργατικής τάξης δεν είχαν άμεσα δεσμούς με τό κράτος, δεν μετείχαν τυπικά στή διαμόρφωση και τήν εφαρμογή τής κυβερνητικής πολιτικής, και ούτε βέ-

βαια κατείχαν ήγετικές θέσεις στα εκτελεστικά όργανα τής κυβέρνησης. Τρίτον, δεδομένου ότι δεν είχαν ακόμα αναπτυχθεί ή πολιτική των μαζών, τά μέσα μαζικής επικοινωνίας και ή μαζική παιδεία - δεδομένου ότι δεν είχαν εμφανιστεί πολιτικές δυνάμεις, ομάδες πίεσης και κοινωνικά κινήματα που να επιδιώκουν προσβάσεις στον κρατικό μηχανισμό, ο ρόλος του φιλελεύθερου κράτους στή διασφάλιση και αναπαραγωγή τής ιδεολογικής ήγεμονίας δεν ήταν άποφασιστικός. Τά ζητήματα αυτά άρχισαν να αποκτούν μίαν αυξανόμενη σημασία, πράγμα που κατανόησαν, με τόν τρόπο τους, τόσο ο Λένιν όσο και ο Γκράμσι, με τήν εμφάνιση του Ιμπεριαλισμού, τή δεκαετία του 1870. 'Ο Μάρξ, αντίθετα, αντιμετώπιζε ουσιαστικά τό προ-ιμπεριαλιστικό κράτος - ένα κράτος που είχε σαν βασικό του ρόλο τήν διασφάλιση των γενικών έξωτερικών συνθηκών του ανταγωνιστικού καπιταλισμού, που έθετε τό πλαίσιο για τήν πολιτική σχέση μεταξύ του κεφαλαίου και των άλλων οικονομικά κυρίαρχων τάξεων κατά τήν άσκηση τής εξουσίας, ενώ στις ύποτελείς τάξεις παρέιχε περιορισμένες μόνο ευκαιρίες συμμετοχής στις διαδικασίες επεξεργασίας τής πολιτικής. Τις διαφορές αυτές πρέπει να τις έχουμε υπόψη μας γιατί έχουν σημαντικές συνέπειες στο πώς ο Μάρξ τοποθέτησε τό πρόβλημα τής μετάβασης στο σοσιαλισμό και του μαρξισμού του κράτους. Οι συγκεκριμένες ιστορικές μορφές του καπιταλιστικού κράτους που αντιμετώπιζε δεν μπορούσαν παρά να επηρεάσουν τις αντιλήψεις του για τό μετακαπιταλιστικό πολιτικό σύστημα. Κατά τόν ίδιο τρόπο ο Λένιν και ο Γκράμσι συνήγαγαν μάλλον διαφορετικά δεοντολογικά συμπεράσματα από τήν ανάλυση των κρατικών μορφών με τις όποιες ήσαν εξοικειωμένοι.

E: Είναι, βέβαια, γνωστή ή διάκριση που έκανε ο Γκράμσι μεταξύ «'Ανατολής» και «'Δύσης». Κατά πόσο όμως θάλεγες ότι τά έθνικά ή ιστορικά πλαίσια μέσα στα όποια ο Μάρξ, ο Λένιν ή ο Γκράμσι προσέγγισαν τό πρόβλημα του κράτους επηρέασαν όχι μόνο τις στρατηγικές τους αντιλήψεις αλλά και τή γενικότερή τους πολιτική θεωρία; Για παράδειγμα, πώς νομίζεις ότι οι ιστορικές τους έμπειρίες επέδρασαν στον τρόπο που αντιλαμβάνονται τή σχέση μεταξύ δημοκρατίας και σοσιαλισμού;

A: 'Ας πάρουμε πρώτα τόν Μάρξ. Πρίν στρατευτεί στήν υπόθεση του κομμουνισμού προσπέγραφε έναν ριζοσπαστικό γιακωβινισμό. Θεωρούσε δηλαδή τήν «άληθινή δημοκρατία» ως τή λύση του προβλήματος που αντιμετώπιζαν οι λαϊκές μάζες. 'Υστερα τάχθηκε υπέρ του εκδημοκρατισμού του αστικού κράτους, σε μιά πρώτη φάση, και τής κατάληψης του από τήν εργατική τάξη σε μιά δεύτερη - υπέρ δηλαδή τής ολοκλήρωσης τής αστικο-δημοκρατικής επανάστασης και τής επιβολής μιάς προλεταριακής ταξικής εξουσίας πάνω στο αστικο-δημοκρατικό κράτος. Τέλος, συνειδητοποίησε ότι δεν ήταν δυνατή ή κατάληψη του υπάρχοντος κρατικού μηχανισμού - όσοδήποτε δημοκρατική ή μορφή του - ως όργάνου για τό σοσιαλιστικό μετασηματισμό. Στήν εισήγησή του για τόν εμφύλιο πόλεμο στή Γαλλία, για παράδειγμα, υποστηρίζει ότι τό όργανο τής κατεπίεσης τής εργατικής τάξης δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί και σαν όργανο για τήν άπελευθέρωσή τής. 'Αντ' αυτό έπισημαίνει τήν ανάγκη για μιά νέα μορφή κράτους που να μπορεί να λειτουργήσει ως δικτατορία του προλεταριάτου σ' αντιδιαστολή με τά διάφορα είδη αστικής δικτατορίας, που ένσωματώνονται στις

μορφές κράτους των καπιταλιστικών κοινωνιών. 'Ο Μάρξ λοιπόν δέν έγραφε γιά ζητήματα στρατηγικής – γιά τό ποιός ήταν ό καταλληλότερος τρόπος νά καταληφθεί τό ύπάρχον κρατικό σύστημα, γιά τό άν θά έπρεπε νά προτιμηθεί μιά έκλογική πορεία ή ή εξέγερση, γιά τό άν τήν επανάσταση θά έπρεπε νά τήν κάνει ή εργατική τάξη μόνη της ή συνάπτοντας ταξικές συμμαχίες κτλ. 'Επεξεργάζοταν μιά πολύ γενικότερη αντίληψη τής ιδεατής μορφής τής δικτατορίας του προλεταριάτου, αντιδιαστέλοντάς τη σ' όλες τις μορφές τής άστικής δικτατορίας.

Ε: Θά σέ διακόψω στό σημείο αυτό γιά νά θέσω ένα γενικότερο έρώτημα σχετικά μέ τή δημοκρατία και τή δικτατορία. Τό ζήτημα τής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και των πολιτικών ελευθεριών ύπήρξε πηγή πολλών διενέξεων στην ιστορία του μαρξισμού. Γιά μεγάλο διάστημα οι επικρατέστερες τάσεις ήσαν δύο. 'Αφενός, ή τάση εκείνη πού ταυτίζει τους θεσμούς αυτούς μέ τον καπιταλισμό – πού θέτει δηλαδή μιά αναγκαία σχέση μεταξύ των αντιπροσωπευτικών μορφών δημοκρατίας και τής ταξικής κυριαρχίας του άστισμού – και ως έκ τούτου τις άπορρίπτει· και, αφετέρου, ή τάση πού ύποστασιοποιεί τό θεσμικό αυτό πλαίσιο, θεωρώντας το ως προνομιακό μέσο γιά τή μετάβαση στον σοσιαλισμό. Πώς νομίζεις ότι πρέπει νά επαναποθετηθεί τό πρόβλημα σήμερα; Παρεμπιπτόντως, πώς έκτιμάς τή, σχετικά πρόσφατη, συνηγορία του Μπαλιμπάρ υπέρ τής «δικτατορίας του προλεταριάτου»;

Α: 'Η βασική δυσκολία γιά μās σήμερα, όταν εξετάζουμε τήν έννοια τής δικτατορίας τής άστικής τάξης ή του προλεταριάτου – ή συγκεκριμένη τάξη δέν έχει σημασία έν προκειμένω – έγκειται στις άρνητικές παραστάσεις πού συνοδεύουν τήν έννοια τής δικτατορίας ύστερα από τή φασιστική έμπειρία του μεσοπολέμου και τό σταλινικό φαινόμενο στη Σοβιετική 'Ενωση. 'Ο τρόπος πού εγώ αντιλαμβάνομαι τό ζήτημα είναι διαφορετικός. Καταρχήν, τον 19^ο αιώνα ό δρος «δικτατορία» δέν είχε στην ίδια έκταση αυτές τις άρνητικές φορτίσεις – θά τις απέδιδε καλύτερα ό δρος «δεσποτισμός». 'Επιπλέον, όταν ό Μάρξ αναφέρεται στη δικτατορία του προλεταριάτου, προσδιορίζει μιά μορφή κράτους και όχι μιά μορφή καθεστώτος, πού είναι μιά μεταβλητή μιάς θεμελιώδους μορφής κράτους. 'Η τρέχουσα χρήση του δρος «δικτατορία» περιορίζεται στο επίπεδο του καθεστώτος (φασισμός, στρατιωτική δικτατορία, βοναπαρτισμός, κ.ο.κ.) και συνήθως αντίδιαστέλλεται στην κανονική, τή «δημοκρατική» μορφή καθεστώτος του καπιταλιστικού κράτους. Είναι αυτή ή σύγχυση μεταξύ μορφής κράτους και μορφής καθεστώτος πού καταδιώκει τή συζήτηση πάνω στη «δικτατορία του προλεταριάτου» και ένθαρρύνει πολλούς σύγχρονους μαρξιστές νά εγκυκαταλείψουν κάθε μνεία στην έννοια τής «δικτατορίας» από τά πολιτικά τους προγράμματα. Στο βαθμό πού άπλως λέξεις μπορεί νά έχουν πολιτικές συνέπειες, αυτή ή έγκατάλειψη δέν είναι άρνητική. Θεωρώ όπωσδήποτε περισσότερο άνησυχητικά τά έννοιολογικά θεμέλια και τις πολιτικές προϋποθέσεις πού συχνά στηρίζουν τις συνηγορίες υπέρ τής «δικτατορίας του προλεταριάτου». Πιο συγκεκριμένα, όπως σωστά επισημαίνεις στην έρώτησή σου, ύπάρχει μιά ευδιάκριτη τάση νά ταυτίζεται ή «δικτατορία τής άστικής τάξης» μέ τήν κοινοβουλευτική δημοκρατία (και πράγμα ακόμα σοβαρότερο – μέ τήν δημοκρατία *tout court*). Κάτι τέτοιο οδηγεί στην αντίληψη ότι οι δημοκρατικές

μορφές είναι άπλως προϊόντα άπάτης και συμπαιγνίας και ότι, συνεπώς, δέν έχουν θέση στην πολιτική οργάνωση του μεταβατικού κράτους.

'Ο Μπαλιμπάρ θέτει τό πρόβλημα κάπως διαφορετικά στη συνηγορία του υπέρ τής «δικτατορίας του προλεταριάτου», αλλά και ή δική του προσέγγιση παρουσιάζει σοβαρά προβλήματα. Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι ό Μπαλιμπάρ τεκμηριώνει ότι ή μαρξική άνάλυση του κράτους και ή μαρξική έννοια τής δικτατορίας του προλεταριάτου συνιστούν άξεχώριστα στοιχεία μιάς ένιαίας θεωρητικής προσέγγισης. 'Αντιλαμβανόμενος τήν έννοια τής «δικτατορίας» κατά έναν άλφα τρόπο, τήν άποψη αυτή τή συμμερίζομαι. 'Αλλά ή άνάλυση του Μπαλιμπάρ διαπνέεται τόσο πολύ από ένα πνεύμα ούσιοκρατισμού και ταξικού άναγωγισμού πού καταλήγει νά άναμασάει μιά σειρά ταυτολογιών, από τις όποιες ελάχιστα πολιτικά ή στρατηγικά συμπεράσματα μπορούν νά συναχθούν. 'Υποστηρίζει ότι ή κρατική έξουσία είναι πάντοτε ή πολιτική έξουσία μιάς μοναδικής τάξης και ότι αυτή ή ένιαία ταξική έξουσία υλοποιείται σ' ένα συγκεκριμένο κρατικό μηχανισμό πού έχει συγκροτηθεί και τελειοποιηθεί γιά τήν έδραίωσή της. Τέτοια έπιχειρήματα παρέχουν ίσως ένα χρήσιμο αντίβαρο στις ψευδαισθήσεις τής σοσιαλδημοκρατίας και του δεξιού ευρωκομμουνισμού όσον άφορά τή δυνατότητα ενός γραμμικού κοινοβουλευτικού μετασχηματισμού του καπιταλισμού, όδηγοδν όμως στο συμπέρασμα ότι ή κοινοβουλευτική δημοκρατία και τό κράτος δικαίου (*rule of law*) δέν είναι παρά στοιχεία τής άστικής δικτατορίας και ότι τό καπιταλιστικό κράτος είναι ένα μονολιθικό συγκρότημα, άδιαπέραστο από ταξικές αντίφάσεις. Μόνη λύση, συνεπώς, ή μετωπική επίθεση του προλεταριάτου! 'Ετσι ό Μπαλιμπάρ άποδίδει έναν ούσιαστικό και αναγκαίο ταξικό χαρακτήρα στους θεσμούς του καπιταλιστικού κράτους. Δέν κατανοεί ότι ή κρατική έξουσία είναι μιά κοινωνική σχέση και όχι κάτι άποτυπωμένο σε θεσμικές έγγυήσεις.

Ε: 'Αναφέρθηκες στον «δεξιό» ευρωκομμουνισμό. Ποιά είναι τά σημεία πού τον διαφοροποιούν από τήν «άριστερή» ευρωκομμουνιστική τάση;

Α: 'Υπάρχουν τέσσερα τουλάχιστον πεδία διαφορών. 'Ο δεξιός ευρωκομμουνισμός τείνει νά θεωρεί τή μετάβαση ως μιά διαδικασία σταδιακή και προοδευτική. Βλέπει σαν ύποκειμενό της μιάν αντιμονοπωλιακή ταξική συμμαχία, υπό τήν ήγεσία ενός πρωτοπόρου κομμουνιστικού κόμματος και θέτει ως στόχο τής συμμαχίας αυτής τήν ένίσχυση του κοινοβουλευτικού έλέγχου πάνω στο κράτος και τό οικονομικό σύστημα σε συνάρτηση μέ κάποια μέτρα πού προωθούν τή συμμετοχή των συνδικάτων στη διαχείριση των έπιχειρήσεων και τόν οικονομικό σχεδιασμό. Οι άριστεροι ευρωκομμουνιστές τείνουν νά θεωρούν τή μετάβαση στο δημοκρατικό σοσιαλισμό σαν μιά σύνθετη διαδικασία ρήξεων και τομών, βασισμένη σε έναν ευρύ λαϊκό-δημοκρατικό συνασπισμό πού τόν συναπαρτίζουν τόσο ταξικές δυνάμεις όσο και νέα κοινωνικά κινήματα. 'Αποδίδουν επίσης σημασία στην πλουραλιστική οργάνωση του συνασπισμού αυτού, άπορρίπτοντας τήν ιδέα ενός κόμματος «πρωτοπορίας» και προσανατολίζονται στην αναδιάρθρωση του κρατικού μηχανισμού και των οικονομικών σχέσεων υπό τή μορφή τής συνάρθρωσης άμεσων και αντιπροσωπευτικών μορφών δημοκρατίας. Χωρίς δε νά θέλω

νά κάνω έναν αναχρονιστικό συσχετισμό — άς μήν ξεχνάμε ότι ο εϋρωκομμουνισμός θέτει όρισμένα στρατηγικά προβλήματα στα πλαίσια του μεταφιλελεύθερου άστικού κράτους, ενώ ο Μάρξ αντιμετώπιζε τό πρόβλημα τής υπέρβασης του φιλελεύθερου κράτους— πιστεύω ότι, στό βαθμό πού μπορούμε νά αποστάξουμε από τό έργο του ώριμου Μάρξ μιά γενική αντίληψη για τό κράτος, ή αντίληψη αυτή ένισχύει τήν άριστερή έκδοχή του εϋρωκομμουνισμού.

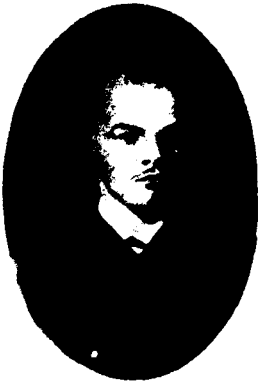
Ε: Πολλοί θά είχαν επιφυλάξεις για τήν τελευταία αυτή παρατήρηση. Μπορείς νά τήν αναπτύξεις κάπως;

Α: Θα τό επιχειρήσω μέ δύο λόγια. Για μένα ή άποφασιστική θεωρητική καινοτομία πού εισήγαγε ο Μάρξ, είναι τό ότι προσέγγισε τό κράτος ως σύστημα πολιτικής κυριαρχίας και όχι ως όργανο καταστολής πού θά μπορούσε νά καταληφθεί από τίς κυριαρχούμενες τάξεις και νά χρησιμοποιηθεί μέ τήν ίδια άποτελεσματικότητα για τή μετάβαση στό σοσιαλισμό, ούτε ως ένα κυρίαρχο, αυτόνομο πολιτικό ύποκείμενο πού παρεμβαίνει σύμφωνα μέ μιάν έγγενή πολιτική λογική, έξω και άνωθεν τής κοινωνίας. Θεωρεί άναγκαία μιά νέα μορφή κράτους ως όργανο τής αυτο-απελευθέρωσης τής έργατικής τάξης και άπορρίπτει πρός τοδτο τή χρησιμοποίηση τής μορφής κράτους πού αναπαρήγαγε τήν πολιτική της ύποτέλεια. Έρμηνεύοντας τή θέση αυτή, θά ύπογράμμισα ότι ο Μάρξ θεωρεί τό κράτος ως κοινωνική σχέση κατά τόν ίδιο τρόπο πού αντίλαμβάνεται τό κεφάλαιο ως κοινωνική σχέση. Όπως άκριβώς τό κεφάλαιο είναι μιά μορφικά καθορισμένη συμπύκνωση του συσχετισμού των ταξικών δυνάμεων, μέ τήν έννοια ότι ή μορφή τής άξίας παρέχει τό περιβλημα, τή μήτρα τής διαπάλης τους, και ή πάλη μέ τή σειρά της καθορίζει τή δυναμική τής συσσώρευσης, έτσι και ή άνάλυση τής

πολιτικής κυριαρχίας πρέπει νά εξετάσει πώς ή μορφή του κράτους παρέχει τή μήτρα τής πολιτικής πάλης. Είναι ή άλλη-λεπίδραση μεταξύ του κρατικού μηχανισμού ως μορφής και τής ταξικής πάλης ως περιεχομένου πού συνθέτει τόν συγκεκριμένο χαρακτήρα τής κρατικής έξουσίας σε μιά καθορισμένη συγκυρία. Αυτό, κατά συνέπεια, ύπαγορεύει μιά διττή αντιμετώπιση του προβλήματος τής μετάβασης: μιά στρατηγική για τόν μετασχηματισμό των κρατικών μορφών σε συνδυασμό μέ μιά στρατηγική για τήν μετατόπιση του συσχετισμού δυνάμεων. Αυτή είναι ή διάσταση τής προβληματικής του Μάρξ, πού πιστεύω ότι αντίστοιχεί στις άναζητήσεις του άριστερου εϋρωκομμουνισμού, χωρίς, βέβαια, νά θέλω νά παρουσιάσω τόν Μάρξ σαν εϋρωκομμουνιστή. Μή λησμονούμε πώς είχε τίς επιφυλάξεις του νά άποδεχτεί ακόμα και τόν χαρακτηρισμό του μαρξιστή!

Ε: Άς στραφούμε λοιπόν στη διένεξη μεταξύ του παραδοσιακού «Μαρξισμού-Λενινισμού» και του Εϋρωκομμουνισμού. Πώς προσεγγίζουν οι δύο αυτές παραδόσεις τό ζήτημα τής πολιτικής κρίσης και τής κρίσης του κράτους — ένα από τά κεντρικά ζητήματα τής μαρξιστικής πολιτικής άνάλυσης;

Α: Για τόν Μαρξισμό-Λενινισμό τό πρόβλημα τής κρίσης του κράτους εξακολουθεί νά τίθεται ύπό τήν έννοια μιάς ριζικής τομής μεταξύ ενός ούσιαστικά μονολιθικού καπιταλιστικού κράτους και μιάς ούσιαστικά προλεταριακής άντιεξουσίας: ή έμφαση παραμένει στη στρατηγική τής δυαδικής έξουσίας και στόν άνταγωνισμό δύο άλληλοαναιρούμενων μορφών κράτους. Δεί έννοιά βέβαια ότι στα πλαίσια του Μαρξισμού-Λενινισμού δέ υπάρχουν κάποιες άποχρώσεις, αλλά αυτός είναι άσφαλώς ή κύριος άξονας. Η θεώρηση αυτή συχνά συνδυάζεται και μέ μί μονομερή αντίληψη του κράτους ως άπλου κατασταλατικού μη

χανισμού εις βάρος μιας περισσότερο επιτηδευμένης ανάλυσης της κρατικής εξουσίας ως συστήματος «ήγεμονίας θωρακισμένης με την καταστολή». Επιπλέον, τά μη κατασταλτικά στοιχεία του κράτους, στο βαθμό που λαμβάνονται υπόψη, θεωρούνται συχνά ταξικά ουδέτερα: επικρατεί μία πλατιά διαδεδομένη ιδέα ενός διπλοπρόσωπου κράτους-Ίανου, όρισμένα στοιχεία του οποίου άντανακλούν τίς τεχνικές ανάγκες της αυξανόμενης κοινωνικοποίησης των μέσων παραγωγής – στοιχεία που θά διατηρηθούν κατά τή μετάβαση στο σοσιαλισμό–, ενώ άλλα στοιχεία άντανακλούν τίς πολιτικές απαιτήσεις της ταξικής κυριαρχίας – και αυτά θά καταστραφούν στην πορεία της έδραυσης της άμεσης δημοκρατίας των εργατικών συμβουλίων. Έτσι μία έναλλακτική πηγή κρίσης έντοπίζεται στην έντεινόμενη αντίφαση μεταξύ της κοινωνικοποίησης της κρατικής εξουσίας και του ταξικού χαρακτήρα του κεντρικού της πυρήνα. Καί δέν είμαι καθόλου σίγουρος ότι ό δεξιός ευρωκομμουνισμός διαθέτει μίαν ανάλυση της κρίσης του κράτους διαφορετική από αυτή τήν τελευταία. Από πολλές άποψεις συμβαδίζει με τίς όρθόδοξες μαρξιστικές-λενινιστικές θεωρίες του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού, ύπογραμμίζει τή συρρίκνωση της ταξικής βάσης της κρατικής εξουσίας, καθώς τά μονοπώλια έπιτείνουν τον έλεγχο τους πάνω στο κράτος, και προκρίνει μίαν άντιμονοπωλιακή συμμαχία για νά έπιταχύνει τήν κοινωνικοποίηση της κρατικής εξουσίας. Η πραγματική διαφορά βρίσκεται στον άριστο εύρωκομμουνισμό που άντιλαμβάνεται τό κράτος ως συμπύκνωση συσχετισμού δυνάμεων και ύπογραμμίζει τίς δυνατότητες τομών που διαπερνούν τον κρατικό μηχανισμό. Σ' αυτή τήν αντίληψη βασίζεται ή έπιχειρηματολογία θεωρητικών, όπως ό Πουλαντζά, για τό ότι ό άγώνας για τό σοσιαλισμό πρέπει νά διεξαχθεί σέ τρία μέτωπα: άγώνας σέ άπόσταση από τό κράτος για τήν οικόδομη των θεμελίων μιας δημοκρατίας μαζών και τήν ένταση των έσωτερικών άντιφάσεων του κράτους; άγώνας μέσα στά πλαίσια του κρατικού συστήματος μέσω του κοινοβουλίου αλλά και μέσω των δραστηριοτήτων ομάδων πίεσης και λειτουργικά άντιπροσωπευμένων κοινωνικών μερίδων για τή μεγιστοποίηση των μεταρρυθμίσεων που μπορούν νά κατακτηθούν στα πλαίσια της ύπάρχουσας μορφής κράτους; άγώνας, τέλος, για τον μετασχηματισμό του ίδιου του κράτους, για τήν έγκαθίδρυση μιας νέας θεσμικής μήτρας, εύνοικότερης για τίς κυριαρχούμενες τάξεις. Πέραν αυτού βρίσκουμε πολύ πιο διαφοροποιημένες αναλύσεις των μορφών πολιτικής κρίσης σέ πρόσφατες μαρξιστικές μελέτες που άπηχουν μίαν αυξανόμενη έπίγνωση της συνθετότητας της κρατικής εξουσίας. Ειδικότερα, θά έπεσημναινα τά ακόλουθα πεδία όπου μπορεί άνακύψουν κρίσεις: κρίσεις στο πεδίο της πολιτικής άντιπροσώπωσης (που καθύπτει τά πολιτικά κόμματα και τήν έκλογική τους στήριξη καθώς και άντιπροσωπευτικά σώματα, όπως τά συνδικάτα, οι όργανώσεις έργοδοτών, κτλ.)· κρίσεις των θεσμικών μορφών άντιπροσώπωσης καθυτών (π.χ. ή άνεπάρκειες παλιότερων άντιπροσωπευτικών μορφών, όπως ό κλιευτελισμός ή άκόμα και της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, τά προβλήματα που σχετίζονται με τήν καθέρωση κορπορατίστικων μορφών άντιπροσώπωσης, κτλ.)· κρίσεις στην έσωτερική δομή του κρατικού συστήματος (π.χ. στίς σχέσεις μεταξύ διαφόρων κλάδων του κρατικού μηχανισμού)· κρίσεις στο πεδίο της πολιτικής παρέμβασης, αυτό που ό Habermas χαρακτηρίζει ως κρίση της κρατικής «λογικότητας» (*rationality crisis*) που όφειλεται στην άνεπάρκεια συγκεκρι-

μένων μορφών παρέμβασης – για παράδειγμα, ή άκαταλληλότητα των κένσσιανων τεχνικών διαχείρισης της ζήτησης για τήν έπίλυση δομικών άντι-συγκυριακών οικονομικών κρίσεων· κρίσεις που συρρικνώνουν τήν κοινωνική βάση του κράτους έξ αίτίας της γενικής φθοράς της πολιτικής του νομιμότητας· κρίσεις, τέλος, ήγεμονίας που ύποσκάπτουν τά ιδεολογικά ή πολιτικά θεμέλια της ένότητας της κρατικής εξουσίας.

Ε: Νομίζω πως θά ήταν σκόπιμο, έπ' εύκαιρία, νά άναπτύξεις τήν έννοια των «ήγεμονικών σχεδίων» – έννοια που είσήγαγες στο τελευταίο σου βιβλίο και που προσθέτει μία νέα διάσταση στην έννοια της ήγεμονίας.

Α: Είναι καιρός που είχα τήν έντύπωση ότι οι μαρξιστές έτειναν νά συγγέουν αυτό που άποκαλώ «στρατηγικές συσσώρευσης» με αυτό που όνομάζω «ήγεμονικά σχέδια». Η «στρατηγική της συσσώρευσης» είναι ή βάση για τήν ένοποίηση των διαφορετικών στιγμών του κυκλώματος του κεφαλαίου και για τήν έδραύση της οικονομικής ήγεμονίας μιας συγκεκριμένης μερίδας του κεφαλαίου στο πλαίσιο αυτό. Μία «στρατηγική συσσώρευσης», περιλαμβάνει τον προσδιορισμό ενός συγκεκριμένου οικονομικού «άναπτυξιακού μοντέλου» καθώς και τό περίγραμμα μιας γενικότερης στρατηγικής που νά διευκολύνει τήν έφαρμογή του. Για νά έπιτύχει, ένα τέτοιο μοντέλο, πρέπει νά ένοποιήσει τίς διαφορετικές στιγμές του κυκλώματος του κεφαλαίου (καθόσον ή ένότητά τους είναι μόνο ένότητα μορφής, στο βαθμό που διέπονται από κοινού από τή μορφή της άξίας στις διάφορες εκφάνσεις της) κάτω από τήν ήγεμονία μιας μερίδας. Η ήγεμονία αυτή, έν προκειμένου, πρέπει νά έννοηθεί ως ένεργος οικονομική διεύθυνση και όχι άπλως ως *de facto* κυριαρχία, άπορρέουσα από τήν κεντρική θέση που κατέχει ή μερίδα αυτή στο κύκλωμα του κεφαλαίου. Η διεθυντική λειτουργία κατακτάται μέσω της έπεξεργασίας μιας γενικά άποδεκτης οικονομικής στρατηγικής που προάγει τά άμεσα συμφέροντα των άλλων μερίδων με τό νά όλοκληρώνει τό κύκλωμα του κεφαλαίου στο όποιο ένέχονται, τήν ίδια στιγμή που διασφαλίζει τήν οικονομική κυριαρχία της ήγεμονικής μερίδας, με τό νά της παρέχει μία προνομακή θέση, στην κατονομή του χρηματικού κεφαλαίου στους διάφορους έπενδυτικούς τομείς. Η άποδοχή μιας συγκεκριμένης στρατηγικής συσσώρευσης, δέν άναιρεί τον άνταγωνισμό ή τίς συγκρούσεις συμφερόντων μεταξύ των έπιμέρους κεφαλαίων ή μερίδων κεφαλαίου. Παρέχει όμως ένα σταθερό πλαίσιο μέσα στο όποιο οι άνταγωνισμοί και οι συγκρούσεις μπορούν νά διευθετηθούν δίχως νά διαταράξουν τή συνολική ένότητα του κυκλώματος του κεφαλαίου. Τά γνωστότερα παραδείγματα στρατηγικής συσσώρευσης σέ έθνικό έπίπεδο είναι ίσως τά άναπτυξιακά μοντέλα της «όποκατάστασης είσαγωγών» και της «προώθησης έξαγωγών» που διαμορφώθηκαν στη Λατινική Άμερική ή τό μοντέλο της «οικονομίας της κοινωνικής άγοράς» της μεταπολεμικής Γερμανίας και τό σοσιαλδημοκρατικό *Modell Deutschland* που τό άντικατέστησε. Παραδείγματα στο διεθνές έπίπεδο είναι ή *pax britannica*, ή *pax americana* και, στη σημερινή κρίση, οι προτάσεις για μία *pax trilateralis* ή μία νέα διεθνή οικονομική τάξη προσανατολισμένη στα προβλήματα Βορρά-Νότου. Ένώ οι «στρατηγικές συσσώρευσης» άφορούν ειδικότερα τά προβλήματα της καπιταλιστικής οικονομικής άποδοτικότητας, ή έμβέλεια των «ήγεμονικών σχεδίων» εί-

ναι πολύ ευρύτερη. Θεωρώ τὰ ήγεμονικά σχέδια ως άπόπειρες επίλυσης του άφρημένου προβλήματος των συγκρούσεων μεταξύ των μερικών συμφερόντων και του γενικού συμφέροντος. Κάτι τέτοιο άπαιτεί την ένεργοποίηση της συναίνεσης σ' ένα συγκεκριμένο έθνικολαϊκό πρόγραμμα δράσης, που διακηρύσσει τό γενικό συμφέρον επιδιώκοντας στόχους που, ρητά ή άρητα, προάγουν τὰ μακροπρόθεσμα συμφέροντα της ήγεμονικής τάξης (ή μερίδας) και εύνοούν συγκεκριμένα «συντεχνιακά» οικονομικά συμφέροντα, συμβιθάσιμα μ' ένα τέτοιο πρόγραμμα. Ένα ήγεμονικό πρόγραμμα συνεπάγεται επίσης τή θυσία όρισμένων μικροπρόθεσμων συμφερόντων από τήν πλευρά της ήγεμονικής τάξης (ή μερίδας) και μιά ροή υλικών παραχωρήσεων σε άλλες κοινωνικές δυνάμεις που ένεργοποιούνται για τή στηριξη του σχεδίου. Ός εκ τούτου, συναρτάται και περιορίζεται από τή διαδικασία συσσώρευσης. Πρέπει, παρ' όλα αυτά, να ύπογραμμίσουμε ότι τὰ ήγεμονικά σχέδια δέν είναι αναγώγιμα σε στρατηγικές συσσώρευσης. Ένώ οι στρατηγικές συσσώρευσης έχουν ως άμεσο αντίκειμένο τήν οικονομική επέκταση σε διεθνή ή έθνική κλίμακα, τὰ ήγεμονικά σχέδια περιλαμβάνουν κατά κύριο λόγο διάφορες μη οικονομικές παραμέτρους, όπως ή στρατιωτική επέκταση, ή ήθική αναγέννηση, ή κοινωνική μεταρρύθμιση, ή ή πολιτική σταθερότητα. Έπιπλέον, ενώ οι στρατηγικές συσσώρευσης προσανατολίζονται κυρίως στις σχέσεις παραγωγής και, ως εκ τούτου, επηρεάζονται άμεσα από τον συσχετισμό των ταξικών δυνάμεων, τὰ ήγεμονικά σχέδια συμπεριλαμβάνουν ευρύτερα ζητήματα που δέν έντοπίζονται μόνο στις οικονομικές σχέσεις αλλά ανακύπτουν στην κοινωνία των πολιτών και τό κράτος: όφείλουν, λοιπόν, να συνυπολογίσουν ένα πλατύτερο φάσμα κοινωνικών δυνάμεων, ανεξάρτητα από τό πώς αυτές προσδιορίζονται και οργανώνονται. Αυτό σημαίνει ότι υπάρχει κάποιο περιθώριο για μιάν αναντιστοιχία ή ακόμα και αντίφαση μεταξύ στρατηγικών συσσώρευσης και ήγεμονικών σχεδίων. Δύο ιδιαίτερα ένδιαφέρουσες συγκυρίες προκύπτουν όταν οι στρατηγικές συσσώρευσης ύπονομούν τήν ήγεμονία ή όταν ή ήγεμονική προοπτική αντιβαίνει τις άπαιτήσεις της συσσώρευσης.

Ε: 'Απ' όσα μόλις είπες, φαίνεται πώς κάνεις μιά διάκριση μεταξύ του πεδίου των ταξικών σχέσεων και του ευρύτερου πεδίου των «έθνικο-λαϊκών» σχέσεων, που ασφαλώς δέν είναι αναγώγιμο στο πρώτο. Στην πραγματικότητα, βέβαια, οι διαδικασίες αυτές είναι δύσκολο να διαχωριστούν, δεδομένου ότι οι τάξεις, ως κοινωνικές δυνάμεις, δέν καθορίζονται άμεσα από τή θέση τους στην παραγωγή, αλλά είναι άποτέλεσμα μιάς πολιτικής, κυρίως, συγκρότησης στην οποία ύπείσέρχονται πολιτικοί και ιδεολογικοί προσδιορισμοί άπ' όλο τό φάσμα των κοινωνικών σχέσεων. Πώς νομίζεις ότι πρέπει να έννοήσουμε τήν ταξική άνάλυση, αν θέλουμε να αποφύγουμε τήν παγίδα του ταξικού άναγωγισμού;

Α: 'Η έρώτησή σου πάει σε βάθος και μάς οδηγεί στο επίκεντρο των προβλημάτων της μαρξιστικής ταξικής άνάλυσης. Προσωπικά βρίσκω πολύ χρήσιμη τή διάκριση μεταξύ της διαπάλης δυνάμεων, που ύπολογίζουν και οργανώνονται σύμφωνα με τήν άντίληψη που έχουν για τήν ταξική τους θέση και συμφέροντα (ή δυνάμεων που στεροδνται μιά τέτοια άντίληψη) και του πεδίου των ταξικών επιπτώσεων, των συνεπειών δηλαδή της δρά-

σης κοινωνικών δυνάμεων πάνω στις ταξικές σχέσεις. Μέσα από αυτό τό πρίσμα ή ταξική πάλη άποκτά δύο σημασίες: άφενός, πάλη μεταξύ δυνάμεων που συγκροτούνται και δρουν ως τάξεις και άφετέρου, ή πάλη μεταξύ κοινωνικών δυνάμεων, ανεξάρτητα από τό αν δρουν ως τάξεις, που έχει σημαντικές επιπτώσεις στην άναπαραγωγή των ταξικών σχέσεων. Συχνά ή ταξική πάλη, με τή δεύτερη έννοια, μεσολαβεί μεταξύ δυνάμεων που δέν συγκροτούνται ως τάξεις αλλά αντίθετα, όπως στην περίπτωση των νέων κοινωνικών κινημάτων ή έθνικο-λαϊκών κινημάτων συγκροτούνται σαφώς στη βάση έξω-οικονομικών κριτηρίων. Νομίζω ότι ή έννοια της ταξικής πάλης με τή δεύτερη αυτή έννοια είναι γονιμότερη για τή μαρξιστική πολιτική άνάλυση.

Ε: 'Ας τελειώσουμε με μιά γενικότερη έρώτηση. Ποιά είναι τό ζητήματα που θά 'θαζες στην ήμερήσια διάταξη της μαρξιστικής θεωρίας του κράτους;

Α: Νομίζω ότι ή άνάπτυξη της μαρξιστικής θεωρίας του κράτους περνάει σήμερα μιά περίοδο κάμψης. Μετά τή μεγάλη θεωρητική έξαρση της δεκαετίας του έβδομηντα, μεσολάβησε μιά φάση άπομάκρυνσης από γενικά και θεωρητικά προβλήματα. Αυτό είναι θετικό, στο βαθμό που συνοδεύτηκε από ένα αξιόνομο ένδιαφέρον για συγκεκριμένες ιστορικές και συγκυριακές αναλύσεις καθώς και για προβλήματα πολιτικής στρατηγικής. Είναι, όστόσο, άρνητικό στο βαθμό που συνεπάγεται κάποια άδιαφορία για όρισμένες από τις θεωρητικές κατακτήσεις της προηγούμενης δεκαετίας. Πιο συγκεκριμένα, δέν πρέπει να μείνουν δίχως συνέχεια οι πρόοδοι που επιτελέστηκαν από του Δυτικογερμανούς θεωρητικούς της μορφής του κράτους και από τους Γάλλους, 'Ιταλούς και Έλληνες θεωρητικούς της ήγεμονίας και της πολιτικής πάλης των τάξεων. Στους Δυτικογερμανούς όφείλουμε τήν έμφαση στην άνάλυση μορφής που μάς άπομάκρυνε από τις στειρές άντιλήψεις του κράτους ως εργαλείου, ως κυρίαρχου πολιτικού ύποκειμένου ή ως «ιδανικού συλλογικού κεφαλαιοκράτη». Σε θεωρητικούς, όπως ο Νίκος Πουλαντζάς, ο Πιέτρο 'Ινγκράμο ή ο 'Ερνέστο Λακλάου όφείλουμε μι περισσότερο επιτηδευμένη άνάλυση του συσχετισμού πολιτικών δυνάμεων και των μηχανισμών ιδεολογικής κυριαρχίας και ήγεμονίας. 'Η θεωρία του κράτους έχει λοιπόν ένμερει μεταθέσει τήν προσοχή της από προβλήματα όπως ποιά τάξη έλέγγε τό κράτος ή πώς άνταποκρίνεται άναγκαστικά τό κράτος στις άπαιτήσεις του κεφαλαίου, και έστιάζεται κυρίως σε ζητήματα πολιτικής στρατηγικής. Αυτός είναι ο τομέας που χρειάζεται σήμερα να διερευνηθεί περισσότερο. Παρ' όλα τὰ διδάγματα που μπορούμε να άντλήσουμε από θεωρητικούς όπως ο Γκράμσ ή ο Πουλαντζάς, ή κατανόηση μιας άνταγωνιστικής στρατηγικών δέν είναι ακόμα έπαρκής. Πιστεύω, επίσης, ότι ή άνάπτυξη της θεωρίας του κράτους είναι άλληλένδετη με την άνάπτυξη της μαρξιστικής πολιτικής θεωρίας. 'Η επανεκτίμηση και ο έπαναπροσδιορισμός της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και της άμεσης δημοκρατίας, των θεμελιωδών πολιτικών ελευθεριών καθώς και ή σχέση μεταξύ της ιδιότητας του πολίτη και της λειτουργικής άντιπροσώπευσης οικονομικών συμφερόντων είναι από τήν άποψη αυτή, πρωτεύοντα ζητήματα.